

बोरीस पास्तरनाक : २

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - युगवाणी, संपा. माणिक गोडघाटे (ग्रेस), विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर, डिसें. १९७३ – जाने. १९७४)

वाङ्मयीन कृती समजायला लेखकाचे चरित्र समजावे लागते असे मुळीच नाही. चरित्राधारित समीक्षेचे एक पर्व होते. पण ते पर्व म्हणजे एक प्रतिक्रिया होती. आविष्कारापेक्षा आच्छादन म्हणून शब्द अधिक वापरले जातात अशी शंका घेणारे मनोविज्ञान फोफावले. त्याचा परिणाम व व्यक्तिगत सुखदुःखांची सावली आपल्या साहित्यात दिसणे हे पाप समजणाऱ्या युगाची प्रतिक्रिया म्हणून चरित्राधारी समीक्षा उसळी खाऊन वर आली होती. चरित्र व साहित्यकृती यांचा संबंध कसा असतो यासंबंधीची आपली जाणीव आता अधिक सूक्ष्म आणि गुंतागुंतीची झाली आहे. लेखकाच्या चरित्रात्मक व्यक्तिमत्त्वापेक्षा त्याच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाबद्दल आपण बोलू लागलो आहोत. लेखकचरित्र व त्याची कृती यात कारण-कार्य भाव वा जनक-जन्य भाव आपण शोधत नाही. वाङ्मयीन कृती अनेक घटकांच्या अस्तित्वाने शक्य होते. या घटकांपैकी काहींच्या विश्लेषणाची पूर्वतयारी म्हणून काही वेळा लेखक-चरित्राचा उपयोग होऊ शकतो, असे सावध विधान आता आपल्याला अधिक वाजवी वाटते. मग पास्तरनाकचे चरित्र का पहावयाचे? पास्तरनाकसारख्या आत्मचरित्रात्मक कादंबरीकाराच्या बाबतीत त्याचे व्यक्तिमत्त्व समजून घेण्याचा उपयोग त्याच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाच्या अभ्यासासाठी होण्याचा संभव अधिकच दाट असण्याची शक्यता आहे. कादंबरी आणि लेखकाचे चरित्र यातील संबंधांबाबत ज्या आंतरिक समांतरतेच्या तत्त्वाचा आधी उल्लेख केला होता त्याचीही आठवण या संदर्भात उपयुक्त ठरेल. पास्तरनाकचे जीवन आणि युरी झिवागोचे जीवन यामधील सादृश्य विलक्षण वाटण्याइतके व्यापक (म्हणजे तपशिलापासून तत्त्वापर्यंत आवाका असणारे) आहे.

१८९० च्या फेब्रुवारी महिन्यात मॉस्कोमध्ये बोरीस पास्तरनाकचा जन्म झाला. त्याचा पिता, लिओनिड ओसिपोविच पास्तरनाक याने डॉक्टरकीचे शिक्षण पुरे केले होते. पण पेशा मात्र चित्रकाराचा स्वीकारला होता. बोरीसची आई रोझालिआ कॉफमन ही चांगले पिआनोवादन करित असे. कलासक्त व ज्यू मातापिता असणे याचा परिणाम बोरीसवर झालाच नाही असे कसे म्हणावे? १८९२ मध्ये लिओनिडला टॉलस्टॉयच्या 'वॉर अँड पीस' या कादंबरीच्या खास आवृत्तीसाठी चित्रे काढण्यासाठी बोलाविण्यात आले. पुढे सुमारे वीस वर्षे टॉलस्टॉयचा पास्तरनाक कुटुंबाशी घनिष्ठ संबंध राहिला. इतका की 'रिसरेक्शन' या आपल्या कादंबरीसाठी लिओनिडने एकट्यानेच चित्रे काढावीत असे टॉलस्टॉयच्या मनाने घेतले व त्यासाठी पास्तरनाक कुटुंबच टॉलस्टॉयच्या 'यास्नाया पल्याना' (मुक्तांगण) या इस्टेटीवर जाऊन राहिले होते. संगीत, चित्रकला, साहित्य यांचा दरवळ घरात असलेल्या पास्तरनाकचे बालपण, संस्काराची बाजू लक्षात घेता, अतिशय समृद्ध होते असे म्हणावयास हरकत नाही.

पास्तरनाकच्या आयुष्यातील पुढील महत्त्वाची घटना १९०३ मध्ये घडली. शाळकरी बोरीस आपल्या वडिलांनी भाड्याने घेतलेल्या बंगल्यावर उन्हाळ्याची सुटी घालवीत होता. शेजारच्या घरातून त्याने पिआनोचे दाणेदार स्वर ओघळताना ऐकले. स्क्रिआबिन हा प्रसिद्ध रचनाकार आपल्या एका सिंफनीची रचना करित होता. दररोज सकाळी बोरीस संगीताने न्हाऊन निघत होता. 'ही रचना म्हणजे तोफांच्या सरबत्तीने कोसळणाऱ्या पण पुन्हा राखेतून वर येणाऱ्या शहरासारखी होती.' बोरीसने निर्णय घेतला की आपण संगीतकार व्हायचे. स्क्रिआबिनच्या पावलावर पाऊल टाकून, बोरीसला संगीतालेख भराभर वाचण्याची कला अवगत नव्हती. पिआनोवादानाचे कार्यक्रम तो यशस्वीपणे करू शकला नसता पण संगीत रचना करणे त्याला जमत असे. पुढील सहा वर्षे त्याचे संगीत शिक्षण खास देखरेखीखाली चालू राहिले. आपण संगीतकार व्हायचे नाही हाही निर्णय बोरीसने मोठ्या विचित्र तऱ्हेने पण

स्क्रिआबिनमुळेच घेतला! ती सारीच हकीकत वेधक आणि योगायोगांना असाधारण महत्त्व देण्याच्या बोरिसच्या मनोवृत्तीवर व वैशिष्ट्यावर प्रकाश पाडणारी आहे.

आपली एक रचना बोरिस स्क्रिआबिनला दाखवायला घेऊन गेला होता. बोरिसने ती पिआनोवर वाजविली. एकंदर ती रचना बरी आहे असे दर्शवून स्क्रिआबिनने त्यातला काही भाग स्वतः वाजवून पाहण्यास सुरुवात केली. पण अगदी चुकीच्या पट्टीमध्ये! आता या तऱ्हेच्या चुकीनंतर दोन तऱ्हेच्या प्रतिक्रिया स्क्रिआबिनकडून शक्य होत्या. एक तर आपली चूक सरळपणे सुधारून घ्यावयाची. नाहीतर 'नेमकी पट्टी समजणे रचनाकाराला आवश्यकच असते असे नाही... मोठमोठ्या रचनाकारांना पट्टी समजत नसे' इ. मखलाशी करावयाची. बोरिसने मनाशी ठरविले की स्क्रिआबिनने पहिला मार्ग स्वीकारला तर आपले संगीत शिक्षण चालू ठेवायचे, नाही तर संगीताला रामराम! दुर्दैवाने स्क्रिआबिनने दुसरा मार्ग स्वीकारला आणि संगीतकार होण्याचे ध्येय पास्तरनाकने सोडून दिले. आता आपल्या कमकुवतपणामुळेही बोरिसला आपण संगीतकार होणे शक्य नाही हे जाणवू लागले असेल. आणि स्क्रिआबिनचे त्याने निमित्त केले असेल हीही गोष्ट शक्य आहे! पण तरीही योगायोग वा कार्यकारणभाव न लागणाऱ्या घटना, यांना आपल्या जीवनातील निर्णायक क्षणी महत्त्व देण्याचे हे पास्तरनाकी धोरण ठळकपणे डोळ्यात भरल्याखेरीज राहात नाही. या सुमारास बोरिस मॉस्को विद्यापीठाचा विद्यार्थी झाला होता. स्क्रिआबिनमुळे त्याने संगीत सोडले पण त्याच्याच सांगण्यावरून बोरिसने कायदा सोडून तत्त्वज्ञान हा विषय अभ्यासासाठी निवडला. यापुढील आयुष्यात बोरिसने संगीतावर प्रेम केले पण अभ्यासाचा विषय म्हणून त्याकडे पाहिले नाही.

रशियात धुमधडाक्याने पहिले रक्तंजित पाऊल टाकणाऱ्या विसाव्या शतकाने बोरिसच्या मनात काहीच खळबळ माजविली नाही असे नाही. १९०५ च्या जानेवारीला फादर गॅपॉनने दोन लाखांच्या मिरवणुकीला झारला विनवणीपत्र देण्यासाठी सेंट पीटर्सबर्गच्या राजवाड्यावर नेले. कोसॅक्सनी जमावावर घोडे चालवून गोळीबार केला व तरवारही चालविली. निळेभोर आकाश, रस्त्यावर पांढरे शुभ्र बर्फ, काळे झगे पेहेरलेला फादर गॅपॉन, रंगीबेरंगी पताका आणि राजकुटुंबाची लोकांनी मिरविलेली चित्रे. गोळीबाराचा धूर विरळ झाला तेव्हा झारच्या हिवाळी राजवाड्यासमोर १५० व्यक्तींची प्रेते विखुरलेली आणि तीनशे व्यक्ती घायाळ झालेल्या! हाच तो रक्तंजित रविवार... मग त्याच वर्षीचा डिसेंबर महिना. पुन्हा एक क्रांतीचा प्रयत्न. प्रयत्न मोजक्या व्यक्तींचा - मॉस्को-कझान, मॉस्को-ब्रेस्ट रेल्वे मार्गावरील कामगारांचा कसोशीचा पाठिंबा असलेला. क्रांतिकारक पाठीशी नसलेली ही क्रांती निर्घृणपणे दडपली गेली. या दोन्हींचा बोरिसच्या मनावर खोल ठसा उमटला. डॉ. झिवागो या कादंबरीची सुरुवातीची प्रकरणे, '१९०५ चे वर्ष' ही त्याची कविता, या सर्वांत त्याची साक्ष पटेल. बारा वर्षांनंतरची ऑक्टोबर १९१७ ची क्रांती हीच खरी रशियन क्रांती असे मत डॉ. झिवागो या कादंबरीत व्यक्त झाले आहे, पण तरीही क्रांतीची पास्तरनाकची आवृत्ती तिन्ही क्रांत्या मिळून तयार होते. कवी म्हणून या तऱ्हेचे टलिस्कोपिंग त्याने करणे स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. डॉयशरसारखा रशिया-तज्ज्ञ पास्तरनाकचे क्रांती-कॅलेंडर चुकीचे आहे, त्याने ऑक्टोबर क्रांतीचे समर्थन करताना तिला १९०५ च्या मध्यमवर्गीय क्रांतीची लक्षणे चिकटविली आहेत असा आक्षेप घेतो. पण डॉ. झिवागो ही उत्कृष्ट पण दिशा चुकलेली राजकीय कादंबरी आहे असे डॉयशरचे गृहित तत्त्व असल्याने तो या निष्कर्षाला पोचू शकतो. तिन्ही क्रांत्यांचा अर्थ लावून मग जी एक क्रांती पास्तरनाकला खास 'रशियन' वाटली तिची निर्मिती पास्तरनाकने केली. वृत्तांतकथन नव्हे हे त्याने सोयीस्करपणे डोळ्याआड केले आहे. कादंबरी राजकीय नाही तर 'निर्मिती'विषयी आहे. इतकीच त्याच्या आक्षेपाची कारणमीमांसा. असो.

बोरिसने मॉस्को विद्यापीठात तत्त्वज्ञान हा विषय घेऊन अभ्यासास सुरुवात केली. आणि पुन्हा एकदा योगायोगाने आपली भूमिका बजावली. आपल्या वडिलांचे पुस्तकांचे कपाट लावीत असता बोरिसच्या हातात एक जर्मन कवितांचे पुस्तक आले. त्याने ते वाचून काढले. मग त्याच लेखकाची इतर सारी पुस्तके त्याने झपाटल्यासारखी वाचून संपविली. त्याने निर्णय घेतला आपण

कवी व्हायचे. ज्याच्या कवितांनी त्याच्या मनावर इतका प्रभाव पाडला त्या कवीचे नाव रिल्के. आयुष्याच्या वाटचालीची दिशा योगायोगाने ठरविण्याचे पास्तरनाकच्या आयुष्यातील आणखी एक उदाहरण! सतरा वर्षांचा संवेदनक्षम बोरिस - त्यात आणि त्या वेळचे मॉस्को. सरंजामशाहीचा दिवा मालविण्यापूर्वी मोठा होत होता. रासपुतीनचा प्रभाव वाढता होता. दिआगिलेवची सांस्कृतिक क्रांती जोरात होती. निजिन्स्की, पावलोवा, कर्साविना सारे भर तेजाने तळपत होते... एका संध्याकाळी रेस्टोरांमध्ये बसलेला असताना बोरिसने आपल्या मित्रांकडून मारबर्ग या जर्मनीतील प्रख्यात तत्त्वज्ञान पीठाचे आणि तिथल्या महर्षींचे, कोहेनचे, असे वर्णन ऐकले की त्याला तत्त्वज्ञानी अस्वस्थताच आली. 'पंढरीला गेल्याशिवाय वारकरी तसे मारबर्गला गेल्याशिवाय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यासक!' एक कल्पना न करता येणारी गोष्ट. म्हणून मग मारबर्ग. तिथेही कोहेनचे लक्ष वेधून घेतले बोरिसने. खास विद्यार्थ्यांवर होणारी खास मेहेरबानी कोहेन यांनी बोरिसवरही केली. बोरिसला एका संध्याकाळी कोहेन यांच्या घरी जेवणाचे आमंत्रण आले! पण पुन्हा एक योगायोग! बोरिसच्या लांबच्या नात्यातल्या दोन तरुणी जर्मनीत आल्या होत्या. त्यांना जर्मनीत हिंडविण्याचे काम बोरिसला अधिक आकर्षक वाटले. कारण त्यातल्या एकीच्या प्रेमात तो अडकला होता! मग सहवास, घाईने लग्नाची मागणी, नकार, वैराग्य या सान्या भोवऱ्यातून बोरिस गरगरला, बाहेर पडला तेव्हा तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाचे कवाडही त्याने आपण होऊन बंद केले होते.

मारबर्गनंतर आईने त्याला बक्षिसादाखल दिलेल्या रकमेतून त्याने इटाली इ. देशांची सफर केली. अशी सफर झाल्याशिवाय मुलाचे शिक्षण पुरे होत नाही अशी धारणा पाश्चात्य देशांत १८-१९ व्या शतकापर्यंत होती. अशीच धारणा पास्तरनाक कुटुंबाचीही असावी हे लक्षणीय आहे. पास्तरनाकचा एक विशेष असा सांगण्यात येतो की रशियाविषयी आपुलकी बाळगूनही पाश्चात्य देशांत घडणाऱ्या गोष्टींविषयी, तिथल्या बौद्धिक चळवळीविषयी त्याचा ठरीव व कडवा, अनुकूल किंवा प्रतिकूल दृष्टिकोण नव्हता. पीटरने रशियाला एका हुकुमनाम्याने सुधारून टाकण्याची प्रतिज्ञा खाऊन रशियाचा मोहरा मुद्दाम पाश्चात्यांकडे वळविल्याने रशियन तेवढे व तेच चांगले असे आग्रहाने प्रतिपादन करणारा एक पथही तयार झाला होता. अशा परिस्थितीत पाश्चात्याभिमुख असणे हे पुश्किननंतर पास्तरनाकला जमले. त्याच्या वाङ्मयीन व्यक्तीमत्त्वाचे एक अंगच या विधानात निर्देशित होते असे म्हटले पाहिजे. बोरिस पास्तरनाकने जर्मन व इंग्रजी वाङ्मयाची भाषांतरे मोठ्या प्रमाणावर करणे हीही गोष्ट या संदर्भात अर्थपूर्ण आहे. तो एके ठिकाणी म्हणतो "Italy crystallized for me all that we breathe from our cradle (though unconsciously)." हेही पश्चिमाभिमुखतेचेच एक गमक.

मारबर्ग-इटाली पर्वानंतर रशियात परतलेल्या बोरिसने कवी म्हणून जगण्याचा निश्चय केला होता. पण हे कसे जमवायचे याविषयी त्याच्या मनात काहीच योजना नव्हती. मधल्या काळात त्याने काही अर्ध्या कच्च्या कविताही लिहिल्या होत्या. पण त्यात उमेदवारीपेक्षा दुसरे काही फारसे नव्हते. आई-वडिलांवर अवलंबून राहणेही आता त्याला शक्य नव्हते. पदवीधर बोरिस म्हणून शिकवण्या करू लागला. आयुष्यातील या अवस्थेचे चित्रण 'द लास्ट समर' या त्याच्या दीर्घकथेत आढळते. १९१४ मध्ये रशियातील लिथुआनिया या प्रांतातील बालश्रुशाइटिस या धनवंत कवीच्या मुलाला शिकविण्यासाठी तो ओका नदीकाठच्या बालश्रुशाइटिसच्या इस्टेटीवर राहिला होता. तिथली हवाच मुळी काव्य व काव्यचर्चा यांनी धुंदारलेली. बालमाँ हा प्रख्यात प्रतीकवादी कवीही जवळच राहत होता. 'A twin in the cloud' या संग्रहातल्या कविता पास्तरनाकने मारियाला - सौ. बालश्रुशाइटिसला या वास्तव्यात वाचून दाखवल्या तेव्हा ती म्हणाली, 'या कविता प्रसिद्ध केल्याचा तुला पुढे पश्चात्ताप होईल.' काळ मजेत चालला होता. एक पाय काहीसा आखूड असल्याने बोरिसला १९१४ च्या युद्धात भाग घेण्याबाबत अपात्र ठरविण्यात आल्याने तो उरल पर्वतश्रेणीतल्या कारखान्यात नोकरी करू लागला. त्याच कालखंडात त्याने आपल्या गद्य लेखनासही सुरुवात केली होती. अशा तऱ्हेने १९१४ मध्ये ब्येली, मायाकोवस्की, ब्लोक, इझेनिन, आख्मातोवा यासारख्यांनी उजळलेल्या वाङ्मयीन क्षितिजावर बोरिसचा ताराही लुकलुकू लागला होता. (मायाकोवस्कीबरोबर पास्तरनाकची याच वर्षी पहिली ओळख झाली) उरल विभागातून बोरिस परत आला तो फेब्रुवारी १९१७ च्या

क्रांतीच्या सुमारास. एव्हापर्यंत त्याचे तीन कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाले होते. पण काव्यावर उपजीविका होणे कठीणच! त्यात आणि पास्तरनाकच्या काव्याची प्रकृती 'खासगी'! १९२२ साली लग्न झाल्यावर व त्या पूर्वीही, नोकरी हा एकच मार्ग त्याला परिणामी मोकळा होता. १९२८ ते ३२ च्या सुमारास रशियात लेखकांची संघटना स्थापन करण्यात आली होती. पण हे लेखक श्रमजीवी. या परिस्थितीत पास्तरनाकच्या काव्याची चाहा होत असली तरी त्याला भाव नव्हता.

तेव्हाची परिस्थिती अशी होती की जिथे घोषणा-काव्यालाच उत्तेजन होते. कवीने राष्ट्राची सुख-दुःखे गर्जन सांगितलीच पाहिजेत असा आग्रह होता. नाहीतर त्याने गप्प बसावे असेही सुचविले जात होते. इतकेच नव्हे तर असे आपणहून गप्प न बसणाऱ्या कवींना गप्प केलेही जात असे.

युग मायाकोवस्कीचे होते. काव्याची तुतारी फुंकण्याचे. काव्याला रणशिंग बनविण्याचे. त्याच्या गर्जनांमध्ये दुसऱ्या कोणत्याच कवितेचे सूर ऐकू येत नाहीत - ऐकू येणे योग्य नव्हे असे गर्वाने सांगण्याचे. यादवी युद्धाच्या काळात मायाकोवस्कीला कोणीतरी नेक्रासोवच्या काव्याविषयी तुमचे मत काय असे विचारले. त्याने उत्तर दिले 'मला माहीत नाही... यादवी युद्ध संपल्यावर मी या प्रश्नाचा विचार करीन.' तांबे यांच्या काव्याविषयी असाच प्रश्न विचारल्यावर सुव्यांनी वरील प्रकारचे उत्तर दिल्यास आपल्याला जे जाणवेल तेच मायाकोवस्कीच्या उत्तरामुळे रशियन साहित्याच्या अभ्यासकास वाटेल. अर्थात् मायाकोवस्की हा मोठा कवी होता. आणि पास्तरनाकचे व त्याचे संबंधही परस्पर आदराचे होते. १९२० नंतर त्यांच्यात दुरावा निर्माण झाला. पण अंतर ठेऊन जिव्हाळा वाटणे ही क्रिया चालूच राहिली. युगाचा प्रवक्ता होण्यापेक्षा पास्तरनाकला युगाचा कलावंत-साक्षी होणे अधिक सहज व श्रेष्ठ वाटत होते. मायाकोवस्की आणि पास्तरनाक हे सोविएट साहित्यांतर्गत काव्याचे दोन ध्रुव होते. खुद्द मायाकोवस्की पास्तरनाकला 'कवींचा कवी' म्हणे. १९३० मध्ये मायाकोवस्कीने आत्महत्या केली तेव्हा पास्तरनाकला आश्चर्य वाटले नाही पण खंत वाटली. डॉ. झिवागोच्या मृत्यूनंतरचे साधेपणे भकास पण तरीही मन हेलावणारे वर्णन आपले बरेचसे रंग मायाकोवस्कीच्या मृत्यूच्या घटनेतून उचलते. त्याच्या मृत्यूनंतर पास्तरनाक म्हणाला, "Mayakovski was being forcibly propagated, like potatoes in the reign of Catherine the Great. That was his Second death. For that he was not responsible."

हुकुमाप्रमाणे, सरकारी अधिकाऱ्यांची भुवई नाचेल त्याप्रमाणे कविता न लिहिता आपलेच गाणे गात राहाण्याचे 'मूक धैर्य' पास्तरनाकमध्ये होते. 'माझी भगिनी, जीवन' (१९२२) या आपल्या काव्यसंग्रहात तो एके ठिकाणी म्हणतो -

"गळ्याभोवती एक मफलर गुंडाळून,
हाताच्या पंजाची स्वतःसाठी करून ढाल,
मी अंगणावरून ओरडेन, 'माझ्या मित्रांनो
कोणत्या प्रवर्तनयुगाचे उत्सव मांडले आहेत तुम्ही?
माझ्या दारासमोरील वाट कोणी मोकळी केली,
-बर्फ आणि सर्दपणाने बुजविले खिंडार,
मी लॉर्ड बायरनबरोबर पाईप ओढताना,
आणि एडगर अँलन पोसह मद्य झोकताना!"

१९२० नंतरचा कालखंड काव्याच्या दृष्टीने 'अंधःकार युग' ठरण्याचे आणखी एक कारण होते. ब्लोक, गुमिल्येव, इझेनिन, मायाकोवस्की, ब्येत्ली, मांदेलस्तोय, तस्येतायेवा इतके कवी या कालखंडात निधन पावले. त्यांपैकी काहींचे शिरकाणही झाले. काव्याच्या प्रांतात, स्मशानशांतता पसरली. फक्त आख्मातोवा आणि पास्तरनाक राहिले-दोघांनाही सोशिकपणे आयुष्य कंठणे भाग

होते. याही परिस्थितीत पास्तरनाकने धीरगंभीर भूमिका सोडली नव्हती. स्टॅलिन-युगात सर्व लेखक स्टॅलिनला घाबरून चळचळा कापत असताना घडलेला एक प्रसंग या संदर्भात बोलका आहे. स्टॅलिनची पहिली पत्नी संशयास्पद परिस्थितीत १९३२ मध्ये निधन पावली. नेहमीच्या सोविएट प्रथेला बाजूला सारून सार्वजनिक दुःखप्रदर्शन करण्याची सोविएट जनतेत अहमहमिका लागली. लेखकांनीही एकमुखाने सांत्वनपर पत्र लिहावे अशी अधिकाऱ्यांची अपेक्षा होती. पत्र लिहिले गेले. पास्तरनाकने सही केली पण पुस्ती जोडली, 'On the eve of Nodiezda Stalin's death I was thinking, as an artist, continuously about Stalin for the first time. In the morning I read the news. I was shaken as if I had been on the spot and lived through and seen everything.' यात स्टॅलिनची स्तुती नाही ही गोष्ट उघडच आहे. १९३० मध्ये आपल्या नोहौस नावाच्या जर्मन मित्राच्या पत्नीचे पास्तरनाकने (तिच्या संमतीने) हरण केले. मॉस्को-परिसरात त्याला काही काळ अर्थातच थारा राहिला नाही. आणि आपला जॉर्जियन कविमित्र पाओलो याश्विली याच्या पाहुणचाराचा त्याला आश्रय घ्यावा लागला. याश्विली आणि ताबिझ या दोन जॉर्जियन कवींच्या द्वारे जॉर्जियन कवितेचा झालेला परिचय ही पास्तरनाकला स्वतःला अतिशय महत्त्वाची घटना वाटली. तसे पाहता १९३२ ते १९४३ या कालखंडात पास्तरनाकचे लेखन भाषांतरापुरते मर्यादित होते. "जॉर्जियन लिरीक्स" आणि "जॉर्जियन पोएट्स्" हे पास्तरनाकचे दोन संग्रह भाषांतरयुगाची अपत्ये होत. याशिवाय हॅम्लेट, रोमिओ आणि ज्युलिएट, अँथनी अँड क्लिओपाट्रा, ऑथेल्लो, किंग हेन्री द फोर्थ (भाग १,२) किंग लिअर आणि मॅकबेथ या शेक्सपीअरच्या कृतींची आणि गोएथे, शिलर, क्राईस्ट इ. जर्मन कवींच्या कृतींची त्याची भाषांतरेही प्रसिद्ध आहेत.

या साऱ्या कालखंडात पास्तरनाकची आणि सरकारचीही परिस्थिती चमत्कारिक होती. पास्तरनाकविषयी सरकारला व अधिकाऱ्यांना भीती वाटत होती. त्याला हात लावण्याचे धैर्य दाखविणे त्यांना शक्य नव्हते. त्याच्या प्रतिभेने प्रभावित झालेला वर्ग मोठा होता. आणि पास्तरनाकच्या मूक धैर्यामुळे विरोधकांपैकी बऱ्याच जणांना त्याच्याविषयी सुप्त आदर होता. त्याच्या देशप्रेमाविषयी शंका घ्यायलाही जागा नव्हती. पण त्याची अलिप्तता डोळ्यांत खुपत होती. त्याची सारी जीवनसरणी व विचारसरणी म्हणजे अधिकृत फतव्यांनी आखून दिलेल्या आदर्शाचा मूर्तिमंत अपमान होता. वेळोवेळी सरकारी शिष्टमंडळे आणि परिषदा यात भाग घेतला. त्यात आपल्यावर होणाऱ्या हल्ल्यांना पास्तरनाकने उत्तरे मात्र अशी दिली की त्यामुळे विरोधक गोंधळले आणि अस्वस्थ झाले. उदाहरणार्थ, श्रमजीवी लेखक संघ परिषदेत १९३१ मध्ये तो म्हणाला,

"They are always shouting at the poets, Do this! Do that! .... The times exist for man not man for the times."

लित्यरातुर्नाया गझ्येताची यावरील टीप बोलकी आहे. आशय असा की दुसऱ्या कोणी असे म्हटले असते तर लोकांनी त्याची हुर्गेवडी केली असती. पास्तरनाकला मात्र टाळ्या मिळाल्या.

१९३४ च्या लेखकपरिषदेत तर व्यक्तिशः त्याच्या भूमिकेवरच वाद माजला. सुकोव्हने त्याच्या अलिप्तपणावर टीका केली. तो म्हणाला.

".... The immense talent of Boris Pasternak will never fully reveal itself unless he has attached himself fully to the gigantic, powerful and shining forces liberated by the Revolution....."

पास्तरनाकचे उत्तर सूक्ष्म उपरोधाने धारदार झालेले होते. पण त्यातही व्यक्तिमत्त्व-स्वातंत्र्याचा पुरस्कार त्याने निःसंदिग्धपणे केला होता.

"The party tells us to remain close to the masses. As for myself, I have never acquired the right to speak in the language of the party. I would say only this-never surrender your personality, and this is a statement which the party can never reject. The People and the State surround us with their warm affection, and so there is always the danger that we shall be transformed into high literary functionaries. Therefore, let us keep our distance, but gently, so that we may remain faithful to the springs of poetry...."

याही भाषणाला टाळ्या जरूर मिळाल्या. पण आपल्या विरुद्ध असा एक प्रवाह साऱ्या वातावरणात आहे आणि तो कोणत्या क्षणी कसे वळण घेईल ते सांगता येत नाही असा ताण पास्तरनाकच्या मनावर सारखाच राहिला. त्याला निद्रानाशाचा विकार जडला आणि कोणत्याही क्षणी आपला 'नर्व्हस ब्रेकडाऊन' होईल अशी भीतीही सारखी वाटत राहिली. अशा अवस्थेतच तो फॅसिस्टविरोधी लेखक परिषदेसाठी १९३५ मध्ये पॅरिसला गेला होता. कॉम्युनिस्टांनी प्रचारसभेसारखा या परिषदेचा उपयोग करून घेतला. या पार्श्वभूमीवर 'आजच्या काळातील सर्वोत्तम कवी' अशी आंद्रे मालरोने ओळख करून दिल्यावर पास्तरनाकने जे भाषण केले त्याचा पुरा वृत्तांत उपलब्ध नसला तरी गूढवादाचा त्यातला सूर स्पष्ट आहे आणि तो कॉम्युनिस्ट राज्यकर्त्यांना बोचकच होता.

"There will always be poetry in the grass and it will be always necessary to bend down and be received : and surely grass is altogether too simple to be discussed in the assemblies."

१९३६ च्या परिषदेतले त्याचे भाषण अधिक लढाऊ आणि स्पष्ट आहे. हा कालखंड स्टॅलिनप्रणीत शुद्धीकरणाचा म्हणजे अनियंत्रित शिरकाणाचा होता हे लक्षात घेता अधिक लढवय्येपणाचा सूर पास्तरनाकलाही लावावासा वाटणे हे स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. याश्विली आणि ताबिझ या पास्तरनाकच्या जिवलग जॉर्जियन कविमित्रांचा याच कालात बळी पडला. अशा परिस्थितीत पास्तरनाकची चढी पट्टी म्हणजे त्याच्या धैर्याचेच एक गमक ठरते.

"They speak of poetry as of some continually functioning machine with an output directly proportional to the work put in... Some speakers here very confidently divided poems into good and bad, as if the latter were correct or faulty machine parts.... Our salvation will not come from increased application. Art is unthinkable without risk and self-sacrifice. Freedom and imaginative daring must be achieved in practice. Here we must expect the unexpected. Do not wait for directives on that road."

या भाषणाला मधेमधे बरेच अडथळे आणले गेले आणि मग पास्तरनाकने जोरात बजावले, "Do not yell at me. But if you must yell, at least do not do that in union."

आपल्या तत्त्वांना चिकटून राहण्याची किंमत आत्माहुतीने या दिवसात द्यायला लागत होती. अशा एका प्रसंगाची आठवण पास्तरनाकने पुढे एका मुलाखतीत सांगितली -

"On one occasion they came to me with something they wanted me to sign. It was to the effect that I approved of the party's execution of the generals. In a sense this was a proof of their confidence in me, they did not go to those who were on the list for liquidation. My wife was pregnant. She cried and begged me to sign, but I could not. That day I examined the pros and cons of my own survival. I was convinced that I would be arrested - my turn had now come! I was prepared for it. I abhorred all this blood.

I could not stand things any longer. But nothing happened. It was, I was told later, my colleagues who saved me indirectly. No one dared to report to the hierarchy that I had not signed."

जीवनमरणाची शाश्वती नसलेल्या परिस्थितीत पास्तरनाक कलावंत म्हणून साक्षी राहण्याच्या, पापणी जागी ठेवण्याच्या आपल्या प्रतिज्ञेला जागत होता. कला हीच त्याची शक्ती होती. नीना ताबिझला लिहिलेल्या एका पत्रात कला हीच आपल्या आयुष्याची नियंत्रक शक्ती असल्याने आपण सर्व काही स्वीकारू शकतो असे तो लिहितो.

"My oldest passion is art (or what I seem to think is art). I and the circumstances of my life are ruled by it as unambiguously and firmly and with as much clarity as people were once upon a time ruled by religious convictions. This clarity of direction and aim makes everything easy for me. I am always ready for anything and I shall say thank you for everything to fate and heaven." अशा रीतीने भाषांतरे करत, स्तब्धता पाळत पास्तरनाकचे, सत्याग्रही बाण्याचे दिवस चालले होते. लढाईची तो तयारी करत होता.

१९५३ साली स्टॅलिन निधन पावला. १९४५ पासून पास्तरनाक डॉ. झिवागोचे लेखन करित होता. टॉलस्टॉयप्रमाणेच त्यालाही संपूर्ण कृतीच्या पुनर्लेखनाचा कंटाळा नव्हता. १९५४ मध्ये त्याच्या कादंबरीच्या प्रसिद्धीविषयी एक टिप्पण 'झाम्या' या वाङ्मयीन नियतकालिकात प्रसिद्ध झाले. आणि डॉ. झिवागोतल्या काही कविताही. कादंबरी १९५२ च्या आसपास पुरी झाली असावी. कारण शिकोवानिस या आपल्या जॉर्जियन मित्राला तो बावन्नच्या उन्हाळ्यात लिहितो,

"Of those who read my novel the majority are dissatisfied. They say it is a failure and that they expected more from me, that it is colourless, that it is not worthy of me, but, acknowledging all this, I just grin as though this abuse and condemnation were praise."

पण ही नापसंती वेगळ्या तऱ्हेची असणार. आजपर्यंत पास्तरनाकने जे लिहिले त्यापेक्षा डॉ. झिवागो ही कृती पार वेगळी. त्याला सामोरी जाणारी मनोवृत्ती निराळी हवी. त्याला आकळणाऱ्या रसिकाला पास्तरनाकच्या कवितेकडे पाहताना जे दृष्टिकोण ठेवावयाचे त्यापेक्षा वेगळ्याची जरूरी भासणार. तेव्हा आपल्या कादंबरीचे रसिकांकडून एकदम स्वागत होईल व व्हावे अशी पास्तरनाकची अपेक्षाही नव्हती. आपण जे या कादंबरीत केले आहे त्यात आपले सर्वस्व आहे अशी एक सुखद तृप्ती त्याला आळसावत होती. त्याने म्हणूनच १९५६ मध्ये आपल्या हस्तलिखिताची पाठवणी 'नोव्ही मिर' या नियतकालिकाकडे केली व एक प्रत 'फेलत्रिनेली' या इटालिअन प्रकाशकाकडे मिलान येथे रवाना केली. 'नोव्ही मिर'ने पास्तरनाकचे छायाचित्र छापून, 'लवकरच प्रसिद्ध होणार' अशी त्याच्या आगामी कादंबरीची जाहिरातही दिली. त्याच वर्षाच्या सप्टेंबर महिन्यात 'नोव्ही मिर'च्या संपादक मंडळाने हस्तलिखित साभार परत केले व त्याबरोबर तीस पानी पत्रही पाठविले! त्यात कादंबरी व पास्तरनाक दोन्हीवर हल्ले होते. त्यातल्या महत्त्वाच्या भागातील एक उतारा असा : "We find your novel profoundly unjust, and lacking in historical objectivity in its portrayal of the revolution, the civil war and the years following the revolutions. We regard it as a profoundly anti-democratic work, and without benefit to the people. We come to these conclusions in the light of your position, as a man attempting to prove that the October Revolution far from possessing a great significance for mankind, brought only hardship and evil into the world."

तरीही परिस्थिती फारशी चिंताजनक नव्हती. झोलिन्स्की या आपल्या मित्राशी सल्लामसलत करून, कादंबरीत काही फेरबदल व काटछाट करून, दुसऱ्या प्रकाशकातर्फे कादंबरी प्रकाशित करावयाची असे पास्तरनाकने ठरविले. फेलत्रिनेलीनेही कादंबरीचे प्रकाशन (इटालीत) सहा महिने लांबणीवर टाकावे असे पास्तरनाकने त्याला लिहिले. परंतु हिवाळ्यात पास्तरनाक बराच आजारी पडला. काटछाटीचे काम झोलिन्स्कीकडे सोपविले. पण ते पुरे व्हायच्या आधीच, १९५७ मध्ये एस्प्रेसो या इटालिअन मासिकात डॉ. झिवागोमधील क्रांतिविरोधी मजकुराचे उतारे प्रसिद्ध होऊ लागले आणि रशियातील राज्यकर्त्या वर्गात खळबळ माजली.

इथून पुढे सुरू झालेल्या अधिकृत हालचालीत लेखकसंघटनेचा अलेक्झी सुकोव्ह हा (सामान्य कविता लिहिणारा) सचिव पुढाकार घेत होता. प्रथमतः त्याने काही मध्यस्थांकरवी पास्तरनाकला हस्तलिखित परत मागविण्याची तार ठोकण्यास सुचविले. पास्तरनाकने तसे केले. पण त्याचा काही उपयोग नव्हता. कारण सर्व तऱ्हेने कॉपीराइटचे हक्क फेलत्रिनेलीकडे होते व त्याने इतर पाश्चात्य देशांतही या कादंबरीच्या भाषांतरासंबंधी करारमदार केले होते. मग मॉस्कोच्या आझेनुसार इटालिअन कॉम्युनिस्ट पार्टीनेही कादंबरीचे प्रकाशन होऊ नये म्हणून फेलत्रिनेलीवर दडपण आणण्यास सुरुवात केली. इतकेच नव्हे तर सुकोव्हने काही तरी निमित्ताने इटालीला भेट दिली व फेलत्रिनेलीला सामदाम-दंड-भेद इ. उपायांनी हाताळून कादंबरी प्रकाशित होऊ न देण्याची खटपट केली. पास्तरनाकला कादंबरी प्रकाशित झाल्यास शारीरिक इजा पोचेल असल्या धमक्यांची सूचना देण्यासही त्याने मागेपुढे पाहिले नाही. फेलत्रिनेली बधणे अर्थातच शक्य नव्हते. कादंबरीची इटालिअन भाषेतली आवृत्ती नोव्हेंबर १९५७ मध्ये प्रसिद्ध झाली! सुकोव्हने रशियात आकाशपाताळ एक करण्यास सुरुवात केली. वादळाचे केंद्रबिंदू आपण बनलो आहोत याची पास्तरनाकला जाणीव झाली. पण या तऱ्हेचे सौभाग्य त्याच्या वाट्याला नेहमीच आले होते! तो शांतपणे आपल्या पुढच्या लिखाणाचे बेत करित राहिला. खंगत जाणाऱ्या तब्येतीतून जेवढे जमेल तेवढे. १९५८ च्या शेवटी शेवटी इंग्लंड-अमेरिकेत कादंबरी प्रसिद्ध झाली आणि त्यावर स्तुतीचा वर्षाव झाला. तेवीस ऑक्टोबर एकोणीसशे अठ्ठावनला त्याला वाङ्मयाचे नोबेल पारितोषिक देण्यात आल्याची तार आली. त्याने उत्तर पाठविले - Infinitely grateful. Touched. Proud. Astounded. Confused.

यानंतर रशियन वाङ्मयीन हवालदार व राज्यकर्ते यांनी जे केले त्याला रशियातच तुलना असावी. क्रोधाने आंधळ्या झालेल्या राज्यकर्त्यांनी 'कळपातले काळे मेंढरू', 'डुक्कर', 'सर्प' यासारख्या शेलक्या शिव्या पास्तरनाकला बहाल केल्या. त्याने नोबेल पारितोषिक नाकारावे म्हणून दडपणे आणण्यात येऊ लागली. ऑक्टोबर २८ ला त्याचे लेखकसंघटनेचे सदस्यत्व रद्द करण्यात आले! सुकोव्हने तर नोबेल पारितोषिक समितीलाही कळविले की पास्तरनाकला पारितोषिक दिल्यास ते सोविएट सरकारला मान्य नसलेले कृत्य समजण्यात येईल! पास्तरनाक 'देशद्रोही' 'विश्वासघातकी' ठरला. तशी असंख्य पत्रे येऊ लागली. 'प्रावदा' इ. मध्ये ती छापली जाऊ लागली. त्याने रशिया सोडून चालते व्हावे अशाही मागण्या केल्या जाऊ लागल्या!

पास्तरनाक हा कॉम्युनिस्ट पद्धतीचा आंतरराष्ट्रीय नव्हता, तो रशियन पद्धतीचा राष्ट्रवादी होता. त्याला रशिया सोडून जाण्याची कल्पनाच सहन होणे शक्य नव्हते. त्याने पारितोषिक नाकारले, 'पारितोषिकाला, मी राहतो त्या समाजात, जो अर्थ प्राप्त झाला आहे तो लक्षात घेऊन' आपण पारितोषिक नाकारत आहोत असे त्याने लिहिले. पापमार्जनाचे कॉम्युनिस्ट विधी आता सुरू झाले! त्याने क्रुश्चोव्हलाही एक विनवणीपत्र लिहिले.

'माननीय निकिता सर्गेव्चि'

'मी रशिया सोडून गेल्यास त्यास सरकारचा कोणताही आक्षेप नसेल असे मला कळविण्यात आले आहे. असे करणे मला अशक्य आहे. जन्म, जीवन आणि कार्य यामुळे मी रशियाशी बांधला गेलो आहे. मायदेशापासून दूर जाणे वा परदेशात राहणे

याची मला कल्पनाच करवत नाही. माझ्या काहीही चुका असल्या तरी पाश्चात्य देशात माझ्या नावाभोवती जी राजकीय वादळे घोषावत आहेत त्यांचे स्वप्नही मला पडले नव्हते. म्हणूनच स्वखुषीने पारितोषिक नाकारीत असल्याचे मी समितीला कळविले आहे.

माझ्या देशाच्या सीमा पार करणे म्हणजे माझा मृत्यूच ठरेल. म्हणून अशी कठोर उपाययोजना माझ्याविरुद्ध न करण्याची मी विनंती करीत आहे. मी छातीवर हात ठेवून, शपथपूर्वक असे म्हणू शकतो की सोविएट साहित्याची मी थोडीफार सेवा केली आहे व भविष्यातही थोडीफार करू शकेन.'

- बोरिस पास्तरनाक

कॉम्युनिस्ट पापमार्जन विधीत एवढ्याने भागत नाही! प्राचदामध्ये पास्तरनाकने एक पत्र लिहिले. आपल्या कादंबरीने आपण व जनता यात अंतराय उत्पन्न केल्याबद्दल क्षमायाचना केली. आपल्याला हे पत्र लिहिण्यास कोणी भाग पाडले नसल्याचा वर्गैरीही उल्लेख रीतिरिवाजानुसार त्यात होताच! थोडक्यात सांगावयाचे तर त्याला वाळीत टाकले गेले. त्याच्या निंदानालस्तीचे सत्र सर्व प्रकारे चालू ठेवण्यात आले. त्याच्या कृतींचा खप होऊ नये अशी शासकीय खटपट होत राहिली. त्याच्या लेखकमित्रांनी वा परकीय मित्रांनी त्याची गाठभेट घेऊ नये अशीही व्यवस्था करण्यात शासन यत्नशील राहिले! त्याची प्रकृती ढासळली, उत्साह मावळला. आपला मृत्यू जवळ आला याची त्याला जाणीव झाली. १९५९ मध्ये तो जॉर्जियामध्ये सपत्नीक जाऊन आला. विश्रांतीसाठी मॉस्कोच्या वातावरणातला विखार त्याला असहनीय झाला असावा. जॉर्जियन मित्राला लिहिलेल्या आपल्या शेवटच्या पत्रात तो लिहितो : "Everywhere in the world one has to pay for the right to live on one's own naked spiritual reserves."

त्याला वारंवार मूर्छा येऊ लागल्या. वैद्यकीय मदत तो स्वीकारत नव्हता. पण १९६० मध्ये मे महिन्यात त्याला आलेली मूर्छा गंभीर स्वरूपाची होती. डॉक्टरांनी हृदयविकाराचे निदान केले. ते चूक होते. त्याच्या फुफ्फुसांत, आतड्यात कर्करोगाने ठाण मांडले होते. तो पोखरला गेला होता. ३१ मे १९६० ला त्याचे निधन झाले.

*****

दोन जूनला अंत्यविधी झाला. सरकारी वा लेखक-संघटनेचे कोणी हजर नव्हते. विद्यार्थी आणि शेतकरी होते. पास्तरनाकच्याच पिआनोवर रिख्टरने बेथोवेन आणि शॉपेंचे संगीत वाजविले. घरातून अंत्यदर्शन घेऊन आलेली माणसे पाईन वृक्षांखाली पुन्हा उभी राहत. दुपारच्या उन्हाला अंगावर घेत. स्तब्धपणे. शवपेटिका विद्यार्थ्यांनी आपल्या खांद्यावरून नेली. कोणताही धर्मगुरू उपस्थित नव्हता. पौटोवस्की शुकोवस्कीसारखे वृद्ध लेखक होते - शासनाच्या पंजाच्या भीतीपलीकडे गेलेले. कावेरिन हा लघुकथालेखक आणि आस्मॉस हा तत्त्वज्ञही होता. त्याने व इतर काहींनी भाषणे केली. एक कामगार ओरडला, त्याने लिहिले ते पुस्तक चांगले आहे. आम्हाला ते वाचून देत नाहीत हे दुदैव आहे.' दुसरा एक विद्यार्थी पुढे आला व म्हणाला. 'कवीच्या कबरीवर फक्त कवितेत बोलावे' आणि त्याने डॉ. झिवागो या कादंबरीतील कविता पाठ म्हटल्या.

जीवन संपूर्णपणे स्वीकारावे. दुष्ट शक्ती जीवनाचाच भाग असतात म्हणून त्यांचाही स्वीकार करावा. त्यांच्याविरुद्ध उभे राहावे पण हिंसेच्या तात्पुरत्या उपायाच्या आधाराने नव्हे असे पास्तरनाकचे जीवनसूत्र होते. टॉलस्टॉयचा सूर त्याने पुन्हा लावला होता. टॉलस्टॉयप्रमाणेच मानवतावादी असलेला पास्तरनाक मानवतेपर्यंत रशियन माणसातर्फेच पोचता येईल अशी श्रद्धा बाळगून होता.

म्हणून त्याला देशांतर करणे अशक्य होते. रशिया ही अमूर्त, मानसिक अवस्था नव्हे. रशिया म्हणजे विस्तीर्ण भूमी, गवताळ कुरणे, शुभ्र बर्फाने दरवर्षी गोठणारे आणि पुन्हा नव्या जोमाने फिरू लागणारे ऋतुचक्र आणि सरळ, मनस्वी, ओबडधोबड, तत्त्वज्ञानी लोक. पास्तरनाक या सर्वांशी आंतरिक बंधनांनी तारा जुळविलेला कवी.
